

Радомир Станић

Културно-историјски споменици у светлу порука Конгреса културне акције и нових друштвених иницијатива

Ако пођемо од формулације да су споменици културе један од основних елемената цивилизације и културе сваког народа и народности, онда можемо схватити њихов значај и чињеницу да се они као самосвојна културна добра у целом културном свету третирају као драгоцености од посебног друштвеног интереса. Због својих уметничких, научних, естетских и других културних вредности културно - историјски споменици су под заштитом државе, друштвене заједнице и међународних организација.

Иако је у нашој прошлости, у раздобљу када се конституисала Србија као релативно независна и слободна земља после ослобођења од Турака, била присутна и јако изражена свест о значају и вредности споменика као сведочанстава о нашим дубоким националним и културним коренима, нарочито у време романтичарског и националног заноса у другој половини XIX и почетком овог века, споменици културе су били на периферији општег друштвеног и државног интереса. Овакав неадекватан положај и стање споменика био је евидентан и у периоду између два последња светска рата, мада ни тада није недостајала радозналост нити посустајала храброст појединих кругова, нарочито научних, који су, указујући на уметничке и естетске вредности нашег наслеђа, недвосмислено и смело указивали на потребу друштвене и државне бриге о заштити ових споменика.

Међутим, тек после другог светског рата кроз своје законодавство наша зједница је 1945. године утврдила одnose и критерије у чувању споменика културе. Од државне својине споменици су прешли у друштвену својину;

одређене су и разрађене обавезе и права ималаца, дужности и права општина и ширих друштвено-политичких заједница. Обезбеђени су основи за стварање трајнијих и сталнијих материјалних извора који омогућују поузданије услове за чвршће и сигурније концепте да споменици служе својој намени. Разумљиво је да се усавршавањем нашег друштвеног социјалистичког система догађају и употпуњавају форме и оквири у којима се траже и налазе ефикаснија решења за целисходну и друштвено-научно оправдану заштиту споменика и њихову интеграцију са савременим животом.

У нашем социјалистичком самоуправном друштву споменици културе имају посебно значење. Они су материјални израз културног наслеђа, „сажето искуство прошлости, обележја историјских догађаја и личности“. Као огледало особености развитка народа и народности, који су живели или живе на једној, односно нашој територији, доказују нам свој допринос ризници светске културе. Уз то они представљају неодвојиви део народа и завичаја и изражавају узајамну везу међу народима и народностима. Снажан су доказ међусобних културних утицаја и обогаћивања. Споменици су интегрални део наше друштвене социјалистичке укупности и један су од доминантних садржаја у културном исказивању и потврђивању.

Посебан је значај споменика културе у стварању културне традиције и васпитању младе генерације. У образовању они имају значајно место као подстицај за стваралаштво и као средство за естетско васпитање. Наглашену васпитно-образовну улогу имају историјски споменици и спомен-обележја ослободилачких ратова.

Разноврсност споменичког фонда доказ је сложености, слојевитости и богатства прошлости и културе народа и народности.

Мисао о томе да су „споменици културе памћење једног народа кристализовано у уметничку форму“ афирмисана је највише у оним земљама у којима је култура интегрални део друштва. У том светлу и у тим условима споменици се не могу схватити друкчије него као „расадници хуманистичке мисли“ и „као изузетни докази људског стваралаштва“. У земљи равноправних народа и народности, као што је наша, споменици не смеју нити могу да буду ћаба национализма, нити исходништа шовинистичких ескалација. Они су потврда и доказ стваралачких способности и најузвишенијих хуманистичких тежњи народа и народности. Нигде није тако изражена симбиоза и узајамно преплитање и уткивање културних и уметничких утицаја и доприноса различитих народа као што је то случај са споменицима. Споменици су аутентични докази о истинском поразу непријатељства и мржње међу народима. Они су најчешћа отелотворења најпрогресивнијих и најдубљих хуманих и духовних садржаја прохујалих времена.

Чување, проучавање и пропагирање споменика је заправо неговање свести о самом себи; продубљивање и остваривање тежњи о сопственом упознавању. Споменици културе су основ научних настојања за научно-социјалистичком оријентацијом у изграђивању моралне, националне и патриотске свести омладине и народа, који се темеље на плодовима револуције и хуманистичким и слободарским опредељењима. Објективни и равноправни третман споменика народа и народности у научним теоретским и практичним интерпретацијама поуздан је и сигуран ослонац у развијању и неговању братства и јединства.

Полазећи од ових премиса наша млада социјалистичка заједница споменике културе је уврстила у први план својих хуманистичких амбиција. Њихову судбину и egzистенцију од почетка је уградила у фундаменте свог раста и развоја. Полетно и надахнуто узела их је под своје окриље и, ево, од прекретничке и одсудне 1945. године до данас споменици културе су не само орнаменти у архитектоници нашег система и друштва, већ и кључни елементи у потпуности нашег социјалистичког културног исказивања и потврђивања.

Затечено стање споменика после рата било је неодојиви део трагичног страдачког јединства наших добара. Прве интервенције у обнови наше похаране и настрадале земље везане су за споменике које непријатељ није хтео да поштеди. У оквиру законодавног система утврђују се први пут код Јужних Словена критеријуми по којима споменици постају неразлучни део највиших државних, односно друштвених интереса.

Републички завод за заштиту споменика културе, као једина институција у Србији, пре 25 година кренуо је у подухвате спасавања ратом настрадалих споменика. Готово да није потојао ниједан споменик на подручју Србије који није имао озледе рата. Нешто касније оснива се Покрајински завод Војводине у Новом Саду и Обласни Завод Космета у Приштини, који у заједници са Републичким заводом успевају да за релативно кратко време санирају и консолидују оштећене и делимично порушене објекте. Уз то извршени су капитални послови на евиденцији споменика, њиховој валоризацији и стављању под заштиту државе. Завршени су или започети обимни реставраторски захвати на појединим архитектонским споменицима. Међутим, бројност и разноврсност споменичког фонда, његово стање, а нарочито појачани друштвени интерес за културно наслеђе као и изразитост тежње да се споменици укључе у туризам, диктирали су потребу јачања и дограђивања система стручне службе заштите споменика културе. За подручје града Београда оснива се Градски завод за заштиту споменика културе, а нешто касније у периоду 1965-66. формирају се још три регионална завода, и то: у Краљеву, Крагујевцу и Нишу. Ови заводи су финансирани од стране срезова. После њиховог укидања Уставним законом пра-

ва и обавезе оснивача ових установа преузела је Република. Њихову основну делатност у почетку је финансирао Републички фонд за унапређивање културних делатности, а од оснивања до данас Републичка заједница културе.

Завод за заштиту споменика културе у Краљеву покрива подручје 25 општина бивших срезова: Краљево, Т. Ужице и делимично среза Ваљево. У оквир његове надлежности улазе следеће комуне: Александровац, Ариље, Бајина Башта, Брус, Варварин, Врњачка Бања, Горњи Милановац, Ивањица, Косјерић, Краљево, Крушевац, Лучани, Љиг, Нова Варош, Нови Пазар, Прибој, Пријеполје, Рашка, Сјеница, Т. Ужице, Трстеник, Тутин, Ужичка Пожега, Ћићевац, Чајетина и Чачак.

По
ве
ба

Територија овог Завода представља концентрацију најзначајнијих средњовековних сакралних споменика српске културе и уметности. Треба само поменути Петрову цркву, Студеницу, Жичу, Сопотане, Милешево, Љубостињу, Маглич и још неке, па да се схвати о каквим се антолозијским вредностима у европским размерама ради. Долине и сливови река: Рашке, Ибра, Западне Мораве, Лима, подручје целог Санџака, Старог Влаха, Жупе и доброг дела Шумадије засејани су древним археолошким, историјским, етнографским, архитектонским, сликарским и другим вредностима, као изворним сведочанствима о снажним културним и стваралачким токовима у нашој прошлости.

У тренутку оснивања Завода добар део споменичког фонда, нарочито појединих структура, налазио се у доста тешком стању. Поједине врсте споменика на овом подручју не само да нису биле предмет конзерваторско-реставраторских интервенција, него уопште нису биле евидентирани, нити регистроване као објекти са споменичким својствима. Стога је било нужно да се уложе велики напори у извођењу акција рекогносцирања терена с циљем стицања потпуније представе о расположивости споменичког фонда, његове вредности и техничког стања. Обимна документација која је током ових акција прикупљена, послужила је, поред осталог, као основ за валоризацију неевидентираног и нерегистрованог споменичког наслеђа и као подлога за израду елабората и пројеката за извођење интервенција, конзерваторских и реставраторских интервенција. Увиђајући опште затечено стање баштине на овом подручју и упознавши карактер и структуру укупног споменичког фонда, чија је основна карактеристика веома разуђена хетерогеност, Завод у Краљеву је у први план своје делатности у оквиру перспективног програма рада ставио следеће задатке:

а. испитати и комплексно истражити целу територију и остварити потпуну евиденцију споменика;

б. прикупити техничку, архитектонску, фотографску, историјску и другу документацију о споменицима, нарочито оних који су стицајем околности остали ван домена рада и ативности Републичког завода за заштиту спо-

меника културе, Југословенског института за заштиту споменика културе и других сродних установа, које су се делимично бавиле заштитом и проучавањем споменика на овом терену;

ц. приступити непосредној техничкој заштити најугроженијих споменика, особито оних који су из објективних и субјективних разлога остали по страни интереса и утицаја постојећих стручних и друштвених чинилаца;

д. обезбедити широку и непосредну сарадњу са комунама у свим видовима рада на заштити споменика културе;

е. **н а с т о ј а т и** да се споменици културе у најширем смислу речи интегришу у туристички живот и да се учине озбиљнији доприноси у научном проучавању и обелодањивању непознатих споменичких вредности.

У протеклих шест година Завод у Краљеву је систематски истражио подручја 10 општина, при чему је установио потпуну евиденцију свих споменичких вредности и највећим делом прикупио одговарајућу документацију. На плану непосредне техничке заштите Завод је извршио конзерваторско-рестаураторске интервенције на преко 60 споменика. Остварио је узорну сарадњу са читавим низом општина, међу којима се нарочито истичу: Александровац, Брус, Врњачка Бања, Ивањица, Н. Пазар, Г. Милановац, Пријепоље, Ћићевац, Рашка и Сјеница. У циљу пропагирања културног наслеђа и научног проучавања споменика сарадници Завода објавили су већи број чланака, расправа и прилога у многим угледним часописима и публикацијама. Примерна сарадња остварена је са Народним музејом у Чачку, Краљеву и Крушевцу, а у последње време та сарадња је успешно започета са Музејом устанка у Т. Ужицу и Рашким музејом у Н. Пазару. Изразити резултати сарадње били су очигледни са КПЗ Краљево, Међуопштинском културно-просветном заједницом у истом граду, заједницама културе у највећем броју општина, организацијама Савеза бораца, Социјалистичког савеза, туристичким организацијама, месним заједницама, црквеним општинама и другим друштвеним факторима.

Нужно је констатовати, међутим, да поједине општине, још увек, из необјашњивих разлога, свом споменичком наслеђу не поклањају одговарајућу пажњу. Постоје, на жалост, зачуђујући раскораци између економских могућности извесних комуна и њихових настојања да што више допринесу заштити споменика и њиховом укључивању у савремени живот. Водећу улогу на том плану, свакако, има општина Нови Пазар, која изванредним полетом и несебичношћу улаже средства у санацију, консолидацију, конзервацију, рестаурацију и ревитализацију споменика. Озбиљне знаке дубљег интересовања за судбину свог наслеђа показују општине: Александровац, Г. Милановац, Ивањица, Пријепоље и Ћићевац, док економски најснажније комуне, бар у погледу финансијског улагања, остају

равнодушније, него што им то допуштају њихове укупне могућности и потребе везане за присуство изразитих споменичких вредности.

Доследно и оптимистички наклоњен предстојећим интенцијама и потенцијалима, који су у последње време све изразитији, Завод у Краљеву ће до краја подстицати и подржавати све акције у чијем ће остваривању узети видно учешће. Охрабрујуће је то што неке општине, увиђајући значај својих споменика, најављују прекретницу не само у свом ангажовању на непосредној заштити споменика, већ и на плану њиховог повезивања са облицима савременог културног изражавања и потврђивања. Буђење свести и афирмација сазнања о потреби ширег и дубљег ангажовања у области заштите и презентације споменика културе постаје све више репрезентативно обележје оних средина које су до недавно живеле у знаку сталних дилема о приоритету привредних и културних препорода.

Захтеви перспективног друштвеног планирања и програмирања културног развоја у републичким, регионалним и општинским оквирима незаобилазно подразумевају концепције развоја заштите споменика и активности у вези са њиховом друштвеном демократизацијом. Културно-историјско наслеђе мора да нађе одговарајуће место примарним садржајима културних добара у програмима друштвеног развоја комуна. Само се на тај начин антиципира проблем чије је решавање одлагано из објективних и субјективних разлога.

Ма колико изгледало парадоксално, у садашњем тренутку одсудни значај у финансирању акција на заштити споменика културе има Републичка заједница културе. Иако поједине општинске заједнице културе за заштиту споменика културе издвајају знатан део средстава, Републичка заједница још увек на подручју овог Завода улаже преко 80% средстава у односу на укупну реализацију. Не сме се previdети чињеница да су споменици неодвојиви део аутохтоних виталних културних потреба комуна и да се извори финансирања превасходно морају тражити тамо где су најнепосреднији и најизраженији интереси за туризам и друге облике интегрисања споменика са економиком, привредом и културом.

У последње време у нашој републици евидентне су сасвим и веома значајне друштвене иницијативе кад су у питању споменици културе и остала културна добра. У протеклој години забележена су два значајна датума у скупштинској активности наше републике. У фебруару Просветно - културно веће разматрало је извештај о стању и заштити споменика културе и донело далекосежне и веома садржајне закључке ставове, који се темеље на постигнутим резултатима у служби заштите и на актуелним друштвеним потребама. Крајем априла Скупштина Србије је усвојила Препоруку о чувању, одржавању, другим мерама заштите и коришћењу споменика културе, ко-

ја садржи изванредно важне и актуелне сугестије и поруке, којима се указује на нужност ширег и свеобухватнијег друштвеног ангажовања у области заштите споменика и њихове потпуније демократизације и афирмације.

Прогресивна и слојевита културна мисао нашег времена истакла је низ питања и актуелизовала неке битне проблеме, који су непосредно везани за наше културно наслеђе. Покренута је иницијатива о оснивању Покрета за чување старина и заштиту природних реткости која је наишла на очекивану подршку многих друштвено - политичких организација, институција и свих других друштвених чинилаца, којима је стало до адекватне и целисходне заштите споменика и до активирања свих расположивих потенцијала нашег друштва у обезбеђивању одговарајућих услова за организовано, трајно и ефикасно чување и неговање нашег културног наслеђа.

У оквиру прославе 30-годишњице народне револуције одржано је низ саветовања о чувању и заштити историјских споменика и споменика НОБ-а, на којима је укаzano на сву актуелност и значај њихове заштите и неговања светлих револуционарних традиција.

Конгрес културне акције у Крагујевцу, манифестујући јединственост и одлучност наших стремљења да се култури да одговарајуће место у нашем друштву, укључио је у садржај својих сугестивних порука споменике културе као фундаменталне елементе у стицању трајних и аутентичних сазнања о лепотама и вредностима баштине као предуслова за стварање широких културних видика и за потврђивање националног културног трајања.

Процеси и трансформације у нашем друштвеном систему захтеву прилагођавање законских прописа. У том циљу приступило се студиозном разматрању постојећег Закона о заштити споменика културе и његовом адаптирању савременим потребама и условима. Неминовно је после свих насталих промена да се донесе нови закон на чијим се концептима већ увелико ради у Републичком секретаријату за образовање, науку и културу.

Динамичан развој наших насеља условљава обазрив однос према споменицима. У склопу припрема нових просторних планова од неочењивог је значаја правило и објективно вредновање споменика — првенствено оних који представљају просторне целине. Благовремено и адекватно их укључити у те планове са одређеном наменом, која одговара савременим потребама, императив је који не трпи одлагање.

Наслеђене архитектонске вредности у градовима као што су: Нови Пазар, Пријепоље, Н. Варош, Т. Ужице, Чачак или Крушевац, било као посебне агломерације, било као споменичке индивидуалности, често изазивају дилеме урбаниста приликом израде планова, јер су конфронтирани њиховим виђењима савременог и интензивног урбанистичког развоја. Двоумљење не може да постоји, јер

само у контрастима старих и нових вредности градови нам остају осадржајени и необезличени. Старе архитектонске целине, као сведочанство и потврда нашег трајања, треба да буду извори њадахнућа за талентоване архитекте и урбанисте приликом урбанизације градова. Угроженост старих урбаних целина и њихово жртвовање захтевима савременог живота све више постаје противуречност и парадокс које треба онемогућити.

Привредне организације, које у својим амбициозним производним програмима укључују и културно-стваралачке задатке, могу у споменицима културе да нађу не само сигурне ослободитеље, већ и веома различите видове свог представљања. Прихватљиви и афирмативни облици у најширем смислу речи могу се на овом плану остварити преузимањем патроната снажнијих привредних организација над већим и значајним културно-историјским вредностима. Зар, на пример, „Слобода“ из Чачка не може да буде патрон изванредног споменичког ансамбла у Овчарско-кабларској клисури, или, рецимо, „Магнохром“ једној Студеници — колевци српске уметности и културе?

Несвесно и необјашњиво се потцењује улога музеја, архива и библиотека у заштити покретног споменичког материјала. Музеји су у нашим условима не само најпоузданији чувари и тумачи споменичког блага одређене врсте, већ су и носиоци озбиљних иницијатива и акција у области заштите архитектонских, етнографских, сликарских и других непокретних споменика културе.

Делатност на заштити споменика културе, а врло често и резултати научног проучавања културног наслеђа, понекад нестају и губе се у сложеним и многоструким токовима нашег развоја. Разлог томе треба тражити у недовољном ангажовању средстава јавног информисања у приближавању, пропагирању и популарисању споменика културе. Готово је немогуће одредити значај и улогу дневне, недељне и локалне штампе, централних и локалних радио-станица, телевизије и других средстава информисања као снажних фактора обавештавања и интерпретације културно-историјских споменика, јер су њихови утицаји и зрачења немерљиви и изузетно продорни.

Упоредо са интензивирањем активности на заштити културног наслеђа треба оживљавати и подстицати научно-истраживачки интерес за споменике. Научно проучавање споменика културе представља једну од најважнијих компоненти у укупном третману конзерваторско-рестаураторског карактера. У последње време запажено је активирање појединих стручних институција на плану научно-истраживачке делатности у неким нашим градовима, стварајући тако основе за конституисање нових истраживачких и научних средишта, која ће својим радом допринети потпунијем сагледавању не само прошлости одређених региона, већ нарочито осветљавању извесних мање познатих споменичких вредности. Више координације и система

у овим настојањима дали би боље и трајније резултате. Стручне и научне публикације које излазе у Краљеву, Крушевцу и Чачку као и новопрокренуте ревије за културу, уметност и књижевност („Повеља“ и др.) треба више и свестраније да обрађују културну прошлост, која је најпотпуније оличена у очуваним поменицима културе.

Посебно поглавље у проблематици заштите културне баштине представљају споменици културе и могућност њиховог укључивања у туристичку привреду. Мора се признати да је овај најконкретнији и најпрактичнији вид експлоатације споменика био најчешће предмет превазиђених, а понекад баналних теоретских разматрања и неприхватљивих емпиријских примена у животу. Савремена туристичка кретања најреволуционарнијих обележја буквално се темеље на изразитим споменичким вредностима и њиховим ансамблима.

Туристи — номади нашег времена, у споменицима и њиховој егзотици налазе смисао свог одвајања и искључивања из свакодневног живота. У амбијентима заустављених и окамењених времена туристи се враћају изворима прошлости, романтизму и поетској медитацији о прошлости, покушавајући да успоставе мостове између древности и савремености.

Да би се туризам, као једна од значајних привредних грана, могао потпуније потврдити и развити, морају се остварити неопходне претпоставке. Споменици културе су у том сплету условљености најзначајнија компонента. Незамисливи су продори и узлети у овој области без негованог и узвишеног односа према споменицима.

Амбициозни и модерни туризам, који првенствено подразумева активирање и интегрисање свих креативних уметничких и научних садржаја, естетских и хуманистичких димензија које собом носе споменици културе, односно који се у најширем смислу речи заснива и организује на присуству изузетних и великих споменичких индивидуалности и комплекса, мора да обезбеди нужне предуслове везане за ефикасно и потпуно подређивање споменичких квалитета својим основним циљевима. Неопходно је, на пример, у циљу обезбеђивања сигурнијих основа за укључивање споменика у туризам израдити шире програме уређења и презентације њихових вредности и лепота. Изградња путева и приступа (њихова модернизација и реконструкција), које ће савремене туристе водити у споменичке амбијенте — најважнији је предуслов у односу на читав низ других елемената, који се морају остварити. Не мањи значај има изградња угоститељских објеката са смештајним туристичким капацитетима (мотели, ресторани у националном стилу, хотели и др. у близини споменика, њихових ансамбала и амбијената). Коришћење савремених техничких достигнућа и других средстава у обезбеђењу визуелних и аудитивних утисака о категоријама уметничких, естетских и других својстава споменика несумњива

је неопходност у ширем и организованијем приступу ре-афирмације споменика културе у туристичке сврхе. Уношење културних, уметничких и других креативних садржаја у споменичке амбијенте са атрактивним програмима и спектаклима, конципираним и компонованим на основама националне традиционалне вредности, и њихова остварења, означило би, поред осталог, не само презентацију актуелних и непресахлих изворишта наших архаичних обележја и стваралачких садржаја, већ и напор за продубљивањем и осветљавањем мање познатих, али толико карактеристичних и типичних одличја нашег фолклорног, уметничког, културног и националног потврђивања.

Сопоњани, Жича, Студеница, Нови Пазар, Крушевац, Љубостиња, Црна Река, Маглич — као маркантне споменичке целине и врхунске архитектонско-ликовне и уметничке вредности, заслужују посебну пажњу у погледу туристичког третмана. Небројене су могућности да се ове споменичке базе уграде у најпогодније облике туристичког просперитета. Не смеју се изгубити из вида многобројна обавештајна и пропагандна средства и материјали о споменицима културе који су неопходни елементи у креирању туристичког развоја, нарочито у области иностраног туризма. Монографије, проспекти, туристичке карте са споменичким ознакама, водичи, разгледнице, макете, сувенири, слајдови, налепнице, поштанске марке и филмови основни су видови изворног обавештавања и пропагирања споменика.

Међу ретким инцијативама у оквирима ширег и комплекснијег изучавања природних и других услова за непосредно и активно укључивање споменичког наслеђа у туристичку привреду, нарочиту пажњу заслужује предвиђено саветовање о уверењу, заштити и презентацији манастира и других споменика културе у Овчарско-кабларској клисури, као први и веома смишљени покушај ширег и комплетнијег разматрања могућности осмишљавања овчарско-кабларских споменика као јединствене органске и архитектонско-ликовне целине, која је од огромног и изузетног значаја за развој туристичког и културног живота. Ово саветовање свакако ће послужити као пример и путоказ у остваривању низа најављених амбиција у појединим регионима, али ће истовремено указати на сву сложеност овог питања, које ће бити подлога за преиспитивање наше савести и умешности у сналажењу на сличним и предстојећим задацима.

Услов за наш свестрани културни просперитет јесте тај да споменик прошлости са свим својим позитивним вредностима и традицијама мора бити уздигнут на пиједестал свести о нама, о моћи људској, о лепоти и узвишености стваралаштва.